

निर्णयाला बळ देणारी 'विचारचित्रे'

एखाद्या परिस्थितीला अथवा घटनेला दिला जाणारा प्रतिसाद हे जणू आपल्या मनात, विचारांमध्ये कोरलेले चित्रच होऊन बसलेले असते. त्यालाच 'मॅटल मॉडेल्स' म्हणजेच मनःप्रारूपे अथवा विचारचित्रे म्हटले जाते.

[एखाद्या परिस्थितीला अथवा घटनेला दिला जाणारा प्रतिसाद हे जणू आपल्या मनात, विचारांमध्ये कोरलेले चित्रच होऊन बसलेले असते. त्यालाच 'मॅटल मॉडेल्स' म्हणजेच मनःप्रारूपे अथवा विचारचित्रे म्हटले जाते. मानवी मॅटल सुरवातीपासून विचार करण्याची ऊर्जा वाचवण्यासाठी विचारचित्रे वापरून, अगदी सहज निर्णय घेऊन टाकतो. अशाच काही विचारचित्रांचे विश्लेषण.]

आपण मानव स्वतःला एक तर्कशुद्ध विचार करणारा, वस्तुनिष्ठ पुरावे अभ्यासून व साधक-बाधक विचार करून निर्णय घेणारा प्राणी समजतो. पण आपल्याला माहिती आहे की असे सगळ्यांचेच आणि सर्व वेळेस होत नाही. बऱ्याचदा भावनेच्या भरात, आडमार्गाने, सोपे वाटतील असे, सवयीचे आणि आपल्या नकळत पूर्वग्रहदूषित निर्णय आपण घेत असतो. एखादी परिस्थिती अथवा घटना व त्याला दिला जाणारा प्रतिसाद हे जणू आपल्या मनात, विचारांमध्ये कोरलेले चित्रच होऊन बसलेले असते. प्रदीर्घ अनुभवामुळे आणि प्रतिसादांच्या वारंवारतेमुळे तसे होते. त्यालाच 'मॅटल मॉडेल्स' म्हणजेच मनःप्रारूपे अथवा सोप्या भाषेत विचारचित्रे म्हणू शकतो. मानवी मॅटल कोठल्याही प्रतिसादासाठी प्रत्येकवेळेस अगदी सुरवातीपासून विचार करायला लागला तर खूप ऊर्जा खर्च होईल म्हणून ती वाचवण्यासाठी तो विचारचित्रे वापरून, अगदी सहज निर्णय घेऊन टाकतो. हे घडते आहे याची सजगता आपल्याला आली आणि त्यात गरजेनुसार बदल करण्याचा साक्षीभाव आला तर निर्णय अजून बरोबर येऊ शकतात. केवळ स्वतः वापरत असलेली विचारचित्रे न बदलता, विविध प्रकारची व विविध विषयातून आलेली अनेक विचारचित्रे आपल्याला माहिती असली तर निर्णय प्रक्रिया अजूनच समृद्ध होईल, नाही का? चुकाही कमी होतील आणि परिस्थितीकडे पाहण्याचे वेगवेगळे दृष्टिकोन मिळतील. हा लेख प्रपंच त्याचसाठी. काही महत्वाची आणि सर्वसामान्य आयुष्यात वापरता येणारी विचारचित्रे पुढे बघू.

नकाशा-प्रदेश-फारकत

इंग्रजीमध्ये यास 'मॅप इज नॉट द टेरिटोरी' म्हणजेच 'नकाशा हा काही प्रदेश नव्हे' हे विचारचित्र. नकाशा हा एखाद्या प्रदेशाचे-भूभागाचे फक्त एक प्रातिनिधिक चित्र-प्रारूप असते. उदाहरणार्थ, पुण्याचा नकाशा. तो जर भौगोलिक नकाशा असेल तर त्यात पुण्यातील डोंगर, नद्या, तळी इत्यादी दाखवलेले असते, तसेच तो जर वाहतुकीचा नकाशा असेल तर त्यात रस्ते, मेट्रो मार्ग, लोहमार्ग इत्यादी दाखविलेले असते. पण कोठल्याही नकाशात जमिनीवरील सत्य तंतोतंत उतरणार नाही. फक्त एका ठिकाणाहून दुसरीकडे जायचे असेल तर त्याची गरज पण नाही, म्हणजेच वाहतुकीचा नकाशा जरा ढोबळ असला तरी पुरे होतो. पण नकाशा म्हणजे सत्यता नव्हे हे खरे. तो जुना असू शकतो किंवा चुकीचाही. प्रत्यक्ष तेथे गेल्याशिवाय पूर्ण सत्यता पाहता येत नाही. म्हणजेच नकाशा बघताना चुकीला मुभा ठेवावी लागते. इतर उदाहरणं म्हणजे शेअर बाजाराचा निर्देशांक हा अर्थव्यवस्थेची ढोबळ कल्पना देऊ शकतो पण तो देशाच्या आर्थिक परिस्थितीचे पूर्ण सत्य स्वरूप नाही. जाहिरातीमध्ये दिसणारे गृहप्रकल्पाचे चित्र-विवरण आणि जमिनीवरील परिस्थिती यात फरक असू शकतो. समाज-माध्यमांवर दिसणारे एखाद्याची माहिती-प्रोफाइल फेक (बनावट) असू शकते. मतितार्थ हाच की, आपल्यासमोर जे दिसते आहे त्यात सत्यतेचा अंश किती असेल याचा नीट विचार करूनच पुढचे पाऊल उचलावे.

अधिकार कक्षा

‘सर्कल ऑफ कॉम्पिटन्स’ या मॅटल मॉडेलला आपण ‘कौशल्याक्षेत्र’ अथवा ‘अधिकारकक्षा’ म्हणू शकतो. त्यानुसार निर्णय घेताना समोरील परिस्थिती आपल्या कौशल्याच्या, अधिकाराच्या अथवा आकलनाच्या कक्षेत आहे का ते तपासून पाहावे आणि असेल तरच निर्णय घ्यावेत. उदाहरणार्थ आपण वैद्यकीय शिक्षण घेतले नसेल तर उगाचच गुगल पाहून किंवा मनाला येईल ते स्वयंमोपचार करू नयेत. आपल्या कक्षेतले निर्णय पूर्ण अभ्यासांती नक्कीच घेता येतील. याचा अर्थ हा नाही की आपले अधिकारक्षेत्र कायम तेथपर्यंत सीमित ठेवावे. अधिक अभ्यास करून अधिकारकक्षा नक्कीच रुंदावता येतील, विविध विषयात मुशाफिरी नक्कीच करता येईल पण जोपर्यंत ते अधिकारकक्षेत येत नाही तोपर्यंत महत्वाचे निर्णय घेणे टाळावे. तज्ज्ञांचा सल्ला घ्यावा.

मूलतत्त्व विचार

‘फर्स्ट प्रिन्सिपल थिंकिंग’ या मॅटल मॉडेलला आपण ‘प्रथमपासून-मूलभूत विचार’ अथवा ‘मूलतत्त्व विचार’ म्हणू शकतो. समस्येच्या मुळापर्यंत-त्रिकालाबाधित सत्यापर्यंत जाऊन मग परत मागे समस्येपर्यंत उकल करीत जाणे हा मार्ग आहे. यामुळे विचारातील रूपके किंवा गृहीतके गळून पडतात. उगाच भारंभार वस्तू विकत घेण्यापेक्षा, ते कशासाठी घेतो आहे ते पाहणे, ती वस्तू माझी कोठली गरज पूर्ण करीत आहे ते पाहणे, ती गरज खरंच निकडीची आहे का ते पाहणे, असे मागे मागे जाऊन, परत उलटे येताना प्रत्येक पायरीवर विविध पर्याय सापडू शकतात आणि मग निर्णय चांगला घेता येतो. या तत्त्वासाठी प्रसिद्ध उद्योजक एलॉन मस्क यांचे उदाहरण देता येईल. त्यांना इलेक्ट्रिक कार बनवताना त्यातील बॅटरीची किंमत कशी कमी करता येईल हे बघायचे होते. सरधोपट मार्ग हाच होता की विविध बॅटरी उत्पादकांशी संपर्क करणे आणि त्यातून स्वस्तात-स्वस्त बॅटरी निवडणे, नाही का? पण त्यांनी ‘मूलतत्त्व विचार’ तत्त्व वापरायचे ठरवून सखोल जायचे ठरवले. प्रश्न विचारले, की बॅटरी बनवायला काय काय लागते, त्या कच्च्या मालाच्या किंमतींची बेरीज काय, उत्पादनाला खर्च किती, इत्यादी. जेव्हा त्यांनी बॅटरीच्या कार्याचे भौतिकशास्त्र व रसायनशास्त्रापर्यंत खोल जाऊन विश्लेषण केले तेव्हा त्यांना बॅटरीची खरी किंमत काढता आली आणि दहा-वीस टक्क्यांची बचत होऊ शकते हे समजले. वैयक्तिक आयुष्यातही या तत्त्वाचा चांगला वापर होऊ शकतो.

विपरीत दृष्टी

इंग्रजीमध्ये यास ‘इन्व्हर्जन’ म्हणतात, तर त्यास आपण ‘उलट विचार’ अथवा ‘विपरीत दृष्टी’ म्हणू शकतो. यात परिस्थितीकडे अथवा घटनेकडे सरळ ना बघता उलट्या-विरुद्ध दृष्टीने पहिले जाते. यश कसे मिळेल या पेक्षा अपयश कसे येणार नाही हे पहिले जाते. हे जरा जास्तच सुरक्षितपणाकडे झुकलेले वाटत असले तरी अतीव नुकसान कमी कारणांचा अथवा टाळण्याचा हा विचार आहे. उदाहरणार्थ करियर ठरवताना मला ह्याच विषयांमध्ये आणि ह्याच कंपनीमध्ये नोकरी मिळाली पाहिजे हा आग्रह ना ठेवता, मला कोठल्या विषयांमध्ये अथवा कंपनांमध्ये काम करायला बिलकुल आवडणार नाही याची यादी करावी. याने कोठे काम करता येईल याच्या पर्यायांची संख्या आपोआप वाढते. सहलीसाठी कोठे जायचे यावर काथ्याकूट न करिता, कोठे नक्की जायचे नाही याने सार्वमत होणे सुलभ जाते. अगदी ‘स्थळ’ बघतानाही याचा वापर करता येऊ शकतो. या तत्त्वाचा अजून एक पैलू म्हणजे, अनपेक्षित झाले तर काय करायचे याची तजवीज करून ठेवणे पण आहे. मग तेव्हा नुकसान कमीत कमी कसे करता येईल याची योजना करायची. नवीन दुकान काढले तर खरे, पण अपेक्षित प्रमाणात ग्राहकच आले नाहीत तर तेथे कोठले दुसरे उत्पादन विकावे का, का जागा भाड्याने द्यावी, थोडक्यात ज्याला ‘प्लॅन बी’ म्हणजेच ‘पर्यायी योजने’चा हाही विचार करून ठेवावा.

अशा प्रकारची अनेक ‘मॅटल मॉडेल्स’ उपलब्ध आहेत. ती जीवशास्त्र, भौतिकशास्त्र, वित्त, इत्यादी विविध विषयांतून आलेली आहेत. त्यांची माहिती घ्यावी, वापरण्याचा प्रयत्नही करावा. त्यामुळे आपल्या विचारांमध्ये

नकळत येणारे साचलेपण दूर होते, त्रुटी कळतात व वेगवेगळ्या दृष्टीने विचार करण्याची आणि त्यानुसार निर्णय घेण्याची क्षमता प्राप्त होते.

डॉ. योगेश हरिभाऊ कुलकर्णी
(लेखक 'कृत्रिम बुद्धिमत्ता' या विषयाचे सल्लागार आहेत)
yogeshkulkarni@yahoo.com

